

Michel De Vroey*

De huidige crisis

Diagnose en strategische perspectieven

Enkele opmerkingen vooraf

In dit artikel wil ik enkele lijnen uitzetten voor een analyse van de huidige crisis. Deze studie is nogal sterk geïnspireerd door een reeks van recente Franse studies.¹ De auteurs daarvan gebruiken een aantal gemeenschappelijke begrippen, zoals 'regulering' en 'akkumulatie-regime', zonder overigens een homogene school te vormen. Mijn studie beweegt zich op een hoog abstraktieniveau; voor meer gedetailleerde analyses zal een groot aantal stellingen waarschijnlijk genuanceerd en opnieuw geformuleerd moeten worden. En tenslotte: de analyse blijft beperkt tot de westerse landen.

Welk systeem is in crisis?

Een analyse van de crisis moet mijns inziens geworteld zijn in een juist begrip van de fundamentele kenmerken van het kapitalistisch systeem, die onveranderlijk gelden: enerzijds haar karakter als markteconomie, anderzijds het feit dat de klasseverhoudingen de vorm aannemen van loonafhankelijkheid.

1.1 Het systeem van de markt²

Twee aspecten zijn uiteindelijk kenmerkend voor het marktsysteem: decentralisatie en onzekerheid. Economische beslissingen worden genomen door van elkaar gescheiden eenheden, namelijk door ondernemingen die geheel autonoom opereren. In een zuivere markt-economie moet er eerst een partikuliere beslissing genomen worden voordat een produkt of dienst het daglicht kan zien. Eerst moet besloten worden om een bedrag uit te geven voor de aanschaf van

* De auteur is verbonden aan het Economisch Instituut van de Katholieke Universiteit Leuven, België. Met dank aan Bob Deschamps en Philippe Devillé voor hun commentaar op een eerste versie van deze tekst. Noot redactie: paragraaf 1 van de oorspronkelijke Franse tekst is enigszins ingekort. Vertaling: Pieter van Driel.

1. Vooral Aglietta (1982), Andreff (1982), Benassy e.a. (1977), Boyer (1979), Boyer en Mistral (1983), Lipietz (1979), Mazier (1982), Mistral (1982).

2. Voor een diepgaander behandeling zie Cartelier (1983), De Vroey (1981, 1982, 1983a), Lipietz (1978).

produktiemiddelen en het in dienst nemen van loonafhankelijke werknemers. Dat wordt gedaan met het oog op een verwacht rendement, maar — en dat is essentieel — dit rendement wordt pas aan het eind van de rit geproduceerd (het duurt dus enige tijd voordat er geld gaat binnenkomen) en het is nooit bij voorbaat gegarandeerd. Kortom, men geeft een som gelds uit, die voor iemand anders inkomen betekent, dat deze op zijn beurt weer zal uitgeven. Men hoopt dan dat er op het beslissende moment ook een koopkrachtige vraag zal zijn naar de waren die dankzij die initiële uitgave geproduceerd zijn. Het begrip 'kringloop' beschrijft deze aaneenschakeling van handelingen. Het proces start met een injectie van geld en wordt — als het allemaal lukt — beëindigd met het weer terugvloeiën en daarmee 'verdwijnen' van geld. Het risico bij productie voor de verkoop is dat dit 'boemerang-effekt' niet, of niet voldoende zal optreden. Dan blijkt achteraf het initiatief tot ondernemen mislukt te zijn. Men leidt dan verlies en komt in de problemen bij de aflossing van de schuld die men is aangegaan om de onderneming te financieren. Als het verlies te groot is kan de betrokken onderneming niet meer als zelfstandige eenheid blijven voortbestaan.

Minstens drie factoren kunnen tot zo'n mislukking leiden. Ten eerste moeten ondernemingen de juiste keuzen doen. Het aanbod van waren moet overeenkomen met de *structuur* van de effectieve vraag, zowel wat het soort produkten als wat hun hoeveelheid betreft. Het tweede mogelijke struikelblok schuilt in de concurrentie. Elke onderneming moet de in haar branche geldende efficiëncynormen in acht nemen. Hierbij is de aanval de beste verdediging, dus probeert men kwaliteitsprodukten aan te bieden tegen lagere prijzen dan de concurrenten, en deze voor te zijn met innovatie. Ondernemingen die in deze strijd aan de staart van het peloton meedraaien lopen duidelijk de meeste kans op mislukking. De derde faktor betreft het *niveau* van de effectieve vraag. Dat moet voldoende zijn, maar de afzonderlijke bedrijven kunnen daar geen invloed op uitoefenen. De bedragen die men aan het begin uitgeeft worden als het ware ingezet als in een spel; de voorwaarde voor partikulier succes is dat die bedragen niet geïsoleerd blijven, maar opgenomen worden in een algemene stroom. Het niveau van de effectieve vraag hangt dus af van de omvang van de initiële uitgaven die gedaan worden door de afzonderlijke beslissingscentra. En zo komen we weer bij de bekende uitpraak van Kalecki: "de kapitalisten verdienen wat ze uitgeven". Betwijfelt men of nieuwe investeringen perspektief hebben, dan zal er niet voldoende worden uitgegeven, met als gevolg dat achteraf blijkt dat wie wel geïsoleerd heeft geïnvesteerd zich heeft verkeken. Dat is een *self-fulfilling prophecy*. Deze scepsis, waardoor het niet openen van de kringloop leidt tot het niet afronden ervan, is niets anders dan wat Keynes 'de voorkeur voor liquiditeit' noemt.

Iedere mislukking van productie voor de verkoop die leidt tot een

verlies voor de betrokken onderneming, kan een crisis genoemd worden zolang men erbij zegt dat het gaat om een mikro-krisis of een lokale krisis. Ze kan zich op verschillende niveaus voordoen en een bepaalde onderneming, een bepaalde branche of zelfs een nationale reeks bedrijven of bedrijfstakken raken. Ik spreek met opzet van een lokale krisis omdat deze mislukkingen zich kunnen voordoen temidden van een omgeving die zelf niet in krisis is. Dit soort mikro-krises doen zich permanent in dit systeem voor – ze zijn er inherent aan. Alleen wanneer ze zich op grote schaal voordoen spreekt men over een algemene krisis.

1.2 Loonafhankelijkheid

Niet iedereen is in staat om geld te investeren. Hier scheiden zich de klassen. Degenen die geld hebben en/of kredietwaardig zijn kunnen het besluit nemen om 'te ondernemen', hetzij als zelfstandige producent, hetzij als kapitalist, dat wil zeggen als iemand die loonafhankelijken in dienst neemt. Wie geen geld heeft en er ook niet aan kan komen, kan niet voor eigen rekening producent worden. Voor deze loonafhankelijken geldt dat zij hun vaardigheden, hun vermogen om te werken moeten verhuren voor een bepaalde tijd en tegen een van tevoren overeengekomen bedrag. Aan het kontrakt is onlosmakelijk verbonden dat de loonafhankelijke akkoord moet gaan met gehoorzaamheid en onderschikking op de werkplek onder werktijd. De loonafhankelijken zijn niet direkt verantwoordelijk voor wat er gebeurt met de waren die mede door hen geproduceerd zijn, maar niet hun maar de onderneming toebehoren.

De loonafhankelijke is dus weliswaar producent, maar tegelijk ondergeschikt en passief. Hij of zij beslist niet, maar gehoorzaamt, en produceert bij de gratie van beslissingen van anderen. Niettemin beter een passieve en ondergeschikte producent, dan helemaal geen producent. Dan kan men niet deelnemen aan de produktie en dus ook niet aan de konsumptie. Vandaar de fundamenteel tweeslachtige positie van de loontrekkende: enerzijds is die onderworpen, passief en onteigend, anderzijds kan men beter wèl dan geen werk hebben. Is iemand eenmaal door een onderneming in dienst genomen, dan hangt het behoud van die status af van de kwaliteit – naar kapitalistische maatstaven – van die onderneming. In die zin is de loonafhankelijke solidair met het bedrijf, en dus ook met de markteconomie in haar geheel, aangezien het eigen bedrijf alleen succes kan hebben als er voldoende omgaat op de verschillende markten zodat er sprake zal zijn van een effectieve vraag die hoog genoeg is.

Tegen deze achtergrond zal ik nu de vraag naar de fundamentele kenmerken van de kapitalistische produktiewijze opnieuw formuleren. Die formulering stoelt op de marxistische benadering, maar wijkt op

een aantal punten hiervan af. Deze hebben betrekking op de beide hierboven behandelde elementen. Wat betreft de waar en de daarmee verbonden waardetheorie baseer ik me slechts op de *kwalitatieve* dimensie van de waardetheorie, vervat in het begrip 'te gelde maken'. De dimensies 'waardegrootte' en 'waardesubstantie' laat ik zo buiten beschouwing; het geld daarentegen krijgt een centrale plaats (De Vroey, 1983c). Overigens, door de betekenis van de mislukking van een onderneming te onderstrepen neem ik ook afstand van het idee van een algemeen evenwicht dat in de waardetheorie schuilt. En tenslotte is voor mij de bijdrage van Keynes van belang: het onderstrepen van de dimensies van tijd en onzekerheid. Ook wat betreft de loonafhankelijkheid neem ik op verschillende punten afstand van de traditionele benadering (De Vroey, 1983a). Zoals gezegd leg ik in het bijzonder de nadruk op het feit dat loonafhankelijken in een tweeslachtige positie verkeren. De besproken solidariteit tussen loon-trekkenden en kapitalisten in het bedrijf – gegeven de concurrentie en vooral in een tijd van crisis – ongetwijfeld lastig in de traditionele marxistische visie, maar als die diagnose juist is kan ze niet onder tafel geschoven worden.

2 De historische vormen waarin de fundamentele kenmerken zich vertonen

Men kan natuurlijk niet stil blijven staan bij de analyse van de fundamentele kenmerken. Als volgende stap moeten de specifieke vormen bekeken worden die ze in de historische ontwikkeling aannemen, waarbij de hypothese is dat er verschillende combinaties voorkomen, die specifieke structuren vormen. Om dat na te gaan moeten eerst de beide fundamentele kenmerken opgesplitst worden in deelcategorieën, waaraan dan eventueel bijkomende categorieën kunnen worden toegevoegd; en vervolgens moet een zeker onderscheid in historische perioden worden vastgesteld. Wat betreft het eerste lijkt mij dat er een viertal kenmerken onderscheiden kan worden, die vervolgens weer onderverdeeld kunnen worden (zie schema 1). Wat betreft de historische fasering onderscheid ik in de geschiedenis van het kapitalisme de volgende fasen:

- tot aan het midden van de 19e eeuw: het kapitalisme vestigt zich;
- midden 19e eeuw – eerste wereldoorlog: extensieve accumulatie, anders gezegd: regulering in de vorm van concurrentie;
- tussen de wereldoorlogen: overgangsfase;
- na 1945: intensieve accumulatie oftewel monopolistische regulering;
- 1950-1970: periode van bloei;
- vanaf de jaren zeventig: crisis van het systeem van intensieve accumulatie.

schema 1 *Aandachtspunten voor de analyse*

A. Situatie voor de loonafhankelijken

1. Levenswijze (omvang van het konsumptiegoederenpakket en wijze waarop de betrokken goederen maatschappelijk geproduceerd worden)
2. Samenstelling van de loonafhankelijke beroepsbevolking (de zgn. 'aktieven')
3. Karakter van de dominante vorm van organisatie van de arbeid
4. Juridische aspecten van de arbeidsovereenkomst
5. Situatie waarin de arbeidersbeweging zich bevindt
6. De basis van het erkennen der spelregels door de loonafhankelijken

B. Aspecten van de markteconomie

1. Verhouding tussen de produktiesektoren (sektor I – produktiegoederen; sektor II – konsumptiegoederen; landbouw); plaats waar de technische vooruitgang zich concentreert
2. Ruimtelijke dimensie van de marktprocessen:
 - a – de mate waarin de markt zich heeft uitgebreid
 - b – hiërarchie tussen centrum en periferie
 - c – *leadership* binnen het centrum
3. Dominante wijze van prijsvorming
4. Monetaire organisatie:
 - a – het soort geld, de implicaties daarvan
 - b – internationale kontekst
 - c – verhouding tussen het financierskapitaal en het industrieel kapitaal

C. De conjunktuur

1. Aanwezigheid van de conjunktuurcyclus
2. De wijze waarop overinvesteringen en economische veroudering worden opgevangen
3. Prijsontwikkeling

D. Staat en economie

1. Terreinen waarop staatsinterventie 'normaal' is
2. Heersende doktrine; instrumentarium en instituties die daaruit voortvloeien

106

In de Franse literatuur worden de begrippen 'regimes van extensieve en intensieve accumulatie', en 'regulering in de vorm van concurrentie' en 'monopolistische regulering' op een te weinig specifieke wijze gebruikt om er twee verschillende perioden mee te kunnen onderscheiden. Het eerste begrippenpaar is geïntroduceerd door Aglietta, het tweede door CEPREMAP (Benassy, 1977). Het is overigens niet altijd even duidelijk wat er precies mee bedoeld wordt. Bij Aglietta (1982) heeft het onderscheid betrekking op aandachtspunt B.1 in mijn schema. Extensieve accumulatie is dan de situatie waarin de produktiviteitsstijging vooral in sektor I (produktiegoederen) plaatsvindt, terwijl met intensieve accumulatie een situatie bedoeld wordt waarin technische vooruitgang in beide sectoren in gelijke mate optreedt. Deze opvatting van de begrippen 'extensief' en 'intensief' valt niet helemaal samen met de wijze waarop ze traditioneel gebruikt worden. Maar het wordt nog ingewikkelder omdat Aglietta de

	extensieve accumulatie, oftewel regulering d.m.v. konkurrentie	intensieve accumulatie, oftewel monopolistische regulering
<i>A. Situatie voor de loonafhankelijken</i>		
1. Levenswijze	<p><i>traditionele levenswijze:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - (beperkte) konsumptie van waren (meestal niet-kapitalistisch geproduceerd) - er blijft sprake van een band met een traditionele levenswijze zoals die vóór de loonafhankelijkheid gold - belangrijke rol van activiteiten thuis - werklozen worden opgevangen in het systeem van thuisarbeid of door liefdadigheid (steun) 	<p><i>'fordistische' levenswijze, oftewel levenswijze kenmerkend voor een markteconomie:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - toenemende konsumptie van waren die in kapitalistische bedrijven geproduceerd zijn - daling van activiteiten die thuis worden verricht - stijging van kollektieve voorzieningen (goederen en diensten) - opvang door het door de staat beheerde systeem van sociale verzekeringen
2. Samenstelling van de loonafhankelijke beroepsbevolking	terugtrekken van vrouwen en kinderen uit de maatschappelijke arbeid	<ul style="list-style-type: none"> - terugkeer van vrouwen in de maatschappelijke arbeid - beroep op gastarbeid in geval van gebrek aan arbeidskrachten
3. Organisatie van de arbeid	begin van het taylorisme, wetenschappelijke organisatie van de arbeid	taylorisme + fordisme
4. Juridische dimensie	individueel arbeidskontraat tussen werknemer en werkgever; het recht begunstigt de ondernemers	kollektieve onderhandelings- en ontwikkeling van werknemersrechten
5. Situatie waarin de arbeidersbeweging zich bevindt	ontstaan van de arbeidersbeweging, strijd voor erkenning	integratie van de arbeidersbeweging in de onderhandelingsinstituten
6. Basis van het erkennen der spelregels door de loonafhankelijken	krachtsverhouding zo zeer ten gunste van het kapitaal, dat dit een konsensus kan ontberen	door de ontwikkeling in de krachtsverhoudingen en het recht is een grotere konsensus nodig, willen de loonafhankelijken de spelregels accepteren; deze wordt verkregen door regelmatige groei van het reëel inkomen, toename van kollektieve voorzieningen, vakantiegeld, pensioenen, enz.

B. Aspecten van de markteconomie

1. Verhouding tussen de produktie-sektoren, en het centrum van de technische vooruitgang	disproportionele accumulatie; technische vooruitgang vooral in sektor I, nauwelijks in sektor II	een evenwichtiger ontwikkeling in beide sectoren
2. Ruimtelijke dimensie der marktprocessen:		
a) uitbreiding van de markt	markten strekken zich hooguit tot een heel land uit	voor steeds meer produkten is sprake van een wereldmarkt
b) hiërarchie tussen centrum en periferie	overdracht van surplus van periferie naar centrum in de kontekst van het kolonialisme	ondanks afschaffing van deze overdrachten voort
c) hiërarchie binnen het centrum	Engelse hegemonie	VS-hegemonie
3. Dominante wijze van prijsvorming	regulering via konkurrentie (flexibiliteit)	monopolistische regulering (inflexibiliteit)
4. Monetaire organisatie:		
a) het soort geld, implicaties daarvan	metalen geldstukken; grenzen aan de dekkingsmogelijkheid van de centrale bank; kwetsbaarheid partikuliere banken	vastgestelde koers; vergroting manoeuvreerruimte van de centrale bank; quasi-onkwetsbaarheid partikuliere banken
b) internationale kontekst	gouden standaard	stelsel van Bretton Woods; vaste wisselkoersen
c) verhouding financiers- en industrieel kapitaal	hechte verstrengeling banken en holdings/industrie	scheiding van beide

C. De konjunktuur

1. Konjunktuur-cyklus	geprononceerde cyclische bewegingen	de cyklus komt meer tot uitdrukking in het groeitempo dan in absolute schommelingen
2. Wijze van opvangen overinvesteringen en economische veroudering	konjuncturele crises met vrij plotselinge en wilde vormen van ontwaarding	permanente geplande slijtage, geabsorbeerd in kruipende inflatie
3. Prijsbeweging	cyklische ontwikkeling	permanente stijging met wisselend tempo

D. Staat en ekonomie

1. Punten waarop staatsinterventie 'normaal' is	de politiek t.a.v. de economische orde, en het juridische kader daarvoor	- monetair beleid - beleid t.a.v. loonafhankelijke bevolking (kollektieve voorzieningen, sociale verzekeringen, toezicht op kollektieve onderhandelingen) - anti-cyklische politiek
2. Heersende doktrine, instrumentarium en instituties	liberalisme	'voorzichtig keynesianisme', legitimatie en operationalisering van een aanvullende en korrigerende rol van de staat ten opzichte van de markt; ontwikkeling van een nationale boekhouding en economische statistiek

begrippen 'intensief en extensief akumulatieregime' ook en vooral gebruikt om er twee typen structuur in hun geheel mee aan te duiden. De naam van een deel wordt dus gebruikt om er het geheel mee aan te duiden! Een vergelijkbare tweeslachtigheid doet zich voor bij de begrippen 'regulering via concurrentie', en 'monopolistische regulering'. Deze begrippen verwijzen naar aandachtspunt B.3 in mijn schema. Bij regulering via concurrentie wordt de prijsvorming in hoofdzaak door marktkrachten gereguleerd en gaan de prijzen nu eens omhoog, dan weer omlaag. 'Monopolistische regulering' daarentegen duidt op een systeem van *administered prices* met starheid van prijzen naar beneden. Ook hier staat op het etiket maar gedeeltelijk beschreven wat in de fles zit. Niettemin zal ik me bij gebrek aan andere, adekwatere begrippen houden bij deze begrippen, die ik nu nader zal uitwerken.

Het tweede schema beschrijft de specifieke vormen die de verschillende aandachtspunten aannemen tijdens de beide besproken grote fasen. Langs de verticale as kan men de beide structuren aflezen; de overeenkomstig geachte maatschappelijke vormen zijn voor de beide structuren telkens naast elkaar geplaatst. Langs de horizontale as worden de breuken aangegeven die de verschillende variabelen kennen bij de overgang van de ene fase naar de andere. Dit schema roept waarschijnlijk vele vragen op, Op één daarvan zal ik nader ingaan: de loonafhankelijkheid, in het licht van productie en consumptie. In de ontwikkeling van de loonafhankelijkheid kan men twee fasen onderscheiden. De eerste noem ik die van de *partiele* loonafhankelijkheid: de situatie waarin de loonafhankelijke opgenomen is in het kapitalistisch productieproces – hij/zij produceert waren –, maar de manier van leven, en dus de reproductie, blijft traditioneel.

Wat men dankzij het loon kan kopen, betekent slechts een aanvulling op wat er voor de reproductie nodig is. De reproductie door middel van kapitalistisch geproduceerde waren blijft relatief gering. De loonafhankelijke is dus niet opgenomen in het systeem van consumptie via de markt. Dat laatste is wél het geval in de tweede fase, die van *volgroeide* loonafhankelijkheid, die men ook kan aanduiden met het begrip *fordisme*. Nu is de loonafhankelijke geïntegreerd op beide punten, arbeid en consumptie. De term *fordisme* slaat op de veranderingen die tegelijkertijd en in onderlinge samenhang optreden in 1) de technische omwenteling in het arbeidsproces, leidend tot de lopende-bandproductie en de massaproductie van alledaagse waren, en 2) de revolutionaire verandering in levensstijl die nu in toenemende mate gebaseerd wordt op massakonsumptie. De term *fordisme* is ontleend aan de beroemde uitspraak van Ford: "Ik betaal m'n werknemers goed, zodat ze mijn auto's kunnen kopen". Deze ontwikkeling heeft twee consequenties waar ik met nadruk op wil wijzen. Ten eerste: mensen kunnen zonder consumptie van waren, en dus zonder geld, gewoon niet langer in leven blijven. Geld is een onmisbaar middel geworden om te overleven; zelfs wie geen geld verdienen — werklozen, bejaarden enzovoort — moeten een minimum aan inkomen krijgen. Vandaar de opbouw van een systeem van sociale verzekeringen. Ten tweede: in de periode van partiële loonafhankelijkheid vormt het loon voor het kapitaal alleen maar een kostenfactor. Vanuit het standpunt van het kapitaal bestaat dan geen enkel bezwaar tegen het zoveel mogelijk verlagen van de lonen, want dit heeft slechts een daling van koopkracht tot gevolg voor landbouwproducten en ambachtelijke producten die niet in kapitalistische bedrijven geproduceerd worden. In de tweede fase daarentegen is het loon niet alleen een kostenfactor, maar vormt het ook koopkracht voor wat nu kapitalistisch geproduceerde waren zijn. Zou nu het loon verlaagd worden, dan raakt men wat men aan de ene kant wint door herstel van winstmarges, aan de andere kant weer kwijt door beperking van de afzetmarkten.³ Vanaf dat moment kan men dus voor herstel van de winstvoet niet meer zo gemakkelijk grijpen naar het middel dat vroeger zo makkelijk was in te zetten. Op dit punt kom ik later terug bij de bespreking van de strategische perspectieven.

3 De makro-sociale crisis

De crisis beïnvloedt ook het economisch systeem als geheel. Op deze makro-sociale dimensie wil ik in deze paragraaf ingaan. Ik beperk me tot het economisch aspect, en laat dus de politieke crisis of wat

3. Wordt de internationale dimensie erbij betrokken, dan wordt het pro-

bleem uiteraard ingewikkelder, maar het principe blijft niettemin gelden.

genoemd wordt de 'legitimatiekrisis' of crisis van normen en waarden buiten beschouwing. Binnen dit beperkte terrein moet nog een nader onderscheid gemaakt worden tussen de conjuncturele en de structurele crisis. Dit onderscheid wordt weliswaar vaker gemaakt, maar – het moet gezegd – niet altijd even helder uitgewerkt. Onder een *strukturele crisis* versta ik een ontregeling of dysfunktioneren van die institutionele kontekst die ik aangeduid heb met 'akkumulatieregime' of 'wijze van regulering'. De *konjuncturele crisis* heeft op zichzelf slechts betrekking op een specifieke fase van de economische cyclus, tot uitdrukking komend in een neergaande lijn van de verschillende economische grootheden. Ze impliceert op zich niet dat het structurele kader ter discussie komt te staan. Hoe verhouden de verschillende niveaus van de crisis – mikro-krisis, conjuncturele crisis, structurele crisis – zich nu tot elkaar? Daarover volgen nu drie opmerkingen.⁴

1. Konjuncturele crises zijn op de keper beschouwd een verschijnsel, eigen aan het extensieve akkumulatieregime. Ze doen zich voor in samenhang met overinvesteringen. Door massale ontwaarding van kapitaal en het verdwijnen van de zwakste bedrijven die daarmee gepaard gaat realiseert de crisis een sanering van de economie, waardoor op den duur een nieuwe periode van bloei mogelijk wordt. In het geval van intensieve akkumulatie ligt dat anders. In de periode van voorspoed na de tweede wereldoorlog leek het alsof de conjunktuurcyclus alleen nog maar iets van vroeger was – crisis en depressie werden oude herinneringen. Wat bleef waren nog slechts variaties in het groeitempo. In feite werd de functie die de crisis vroeger had in deze periode vervuld door een ander proces, namelijk de kruipende inflatie (De Vroey, 1983b). Die moet in verband gebracht worden met een nieuwe vorm van ontwaarding van kapitaal, een vorm die normaal en permanent wordt. Aan het einde van de periode van bloei kwam men erachter dat de conjuncturele crisis te snel ter aarde was besteld. Toch dook ze niet in haar oude gedaante opnieuw op. Ze heeft nu een verholde vorm, is minder uitgesproken, en strekt zich blijkbaar over een langere periode uit. Tegelijkertijd, zo luidt althans mijn stelling, gaat het niet meer om een op zichzelf staande conjuncturele crisis, maar ook om een structurele crisis. Dat brengt me op de tweede opmerking.

2. De drie niveaus van de crisis hangen op een getrapte manier samen. Niet elke mikro-krisis wortelt in een conjuncturele crisis, maar elke conjuncturele crisis manifesteert zich in een stijging van het aantal mikro-krisen. Zo is ook nog niet elke conjuncturele crisis het symptoom van een structurele crisis, maar elke structurele crisis drukt zich wel uit in een conjuncturele crisis, al staat er meer op het

4. Men zou hier een vierde niveau aan kunnen toevoegen: de ineenstortings-

krisis; ik hecht daar weinig geloof aan.

spel dan wanneer het alleen om een conjuncturele crisis zou gaan. Terwijl de intensieve accumulatie voorspoedig verliep, ontkiemde toch de conjuncturele crisis. Zo kan men het zich ook voorstellen dat bij voortduring van de conjuncturele crisis deze de grondslag vormt voor een structurele crisis.

3. Een mikro-krisis kan optreden in een kontekst van voorspoed. Zo kan er, bij wijze van spreken, ook sprake zijn van 'mikro-voorspoed' binnen een makro-krisis, of die nu conjunctureel van aard is of zowel conjunctureel als structureel: ondernemingen, bedrijfstakken of naties kunnen er zelfs in de crisis in slagen om zich relatief 'buiten de crisis' (een uitdrukking van Andreff, 1983) te houden. Overigens gaat het uiteraard met ondernemingen die al tijdens een periode van voorspoed in een mikro-krisis verkeerden bergafwaarts wanneer de algehele situatie verslechtert.

Welke structurele crises zijn er in de recente geschiedenis, laten we zeggen gedurende de afgelopen eeuw, aan te wijzen? De belangrijkste die zich opdringt is natuurlijk die van de jaren dertig. Dat is de crisis die het einde betekende van het regime van extensieve accumulatie. Kenmerkend is, dat ze voortvloeit uit de mislukte poging het fordisme van de grond te krijgen. Er was niet voldaan aan verschillende voorwaarden die daarvoor noodzakelijk zijn. Terwijl de technische ontwikkeling steeds meer veld won in sektor II, liep de daarop volgende ontwikkeling stuk op het ontbreken van voldoende koopkracht om de produktie van konsumptiegoederen, die nu op steeds grotere schaal plaatsvond, te absorberen. Dat was weer het gevolg van het gemis van een adekwate institutionele kontekst, met name van kollektieve onderhandelingen waarin loonstijging gekoppeld kon worden aan de stijging van de produktiviteit.

Is de huidige crisis nu eveneens een structurele crisis? Ik denk van wel, hoewel het eigenlijk nog te vroeg is om dat te kunnen zeggen. Pas wanneer het einde van de crisis in zicht is, weten we in welke mate een structurele hervorming al dan niet daarvoor nodig was. In de volgende paragraaf zal ik nauwkeuriger ingaan op mijn visie op het structurele karakter van de crisis die de westerse economieën nu doormaken.

112

4 De huidige crisis als structurele crisis van het regime van intensieve accumulatie

Mijn stelling is, dat achter de verborgen conjuncturele crisis van nu zich een structurele crisis aftekent. Waar het om gaat is dat de gehele naoorlogse institutionele kontekst, die goed gefunctioneerd heeft, nu steeds meer ontregeld raakt. Bij een analyse daarvan bewijst een vergelijking met de bloeiperiode goede diensten. Daartoe licht ik nu

uit de typologie hierboven enkele punten die mijns inziens een beslissende rol hebben gespeeld, eerst als factoren die voor de bloei-periode essentieel waren, en nu als de zwakke schakel in het geheel.

4.1 De bloeiperiode: de institutionele kontekst funktioneer goed

De naoorlogse periode kenmerkte zich door een uitzonderlijke groei. Ietwat naïef meende men dat die groei het resultaat was van het economisch beleid, van het vermogen van regeringen om — dankzij de keynesiaanse wetenschap — de makro-economische grootheden te beheersen. Groei scheen onderworpen aan de wil. Men permitteerde zich zelfs bespiegelingen over de vraag of het niet tijd werd de groei te stoppen... Maar de groei was niet vanzelfsprekend. Ze was niet zozeer het resultaat van de wijze waarop economische politiek werd bedreven, als wel van een zeer bijzondere situatie, waarin een aantal voorwaarden voor groei tegelijkertijd aanwezig waren. Zou men die voorwaarden in één grafiek moeten weergeven, dan zou men twee simultaan stijgende kurven moeten tekenen, één voor de stijging van de arbeidsproductiviteit, één voor de stijging van het reële loon. Die situatie wordt, zoals gezegd, aangeduid als 'fordisme'. Maar aan welke economische en sociale voorwaarden moet voldaan zijn wil een dergelijke ontwikkeling optreden? Zo'n grafiek weerspiegelt uiteindelijk de sociale consensus tussen twee klassen, werkgevers en loonafhankelijken. Voor de eersten drukt ze stijging van de omzet, economische expansie en sociale vrede uit. Voor de laatsten een regelmatige stijging van het reële loon, de mogelijkheid om te kunnen delen in de massakonsumptie — iets waarvan de generatie daarvoor niet had kunnen dromen. In ruil daarvoor hebben loonafhankelijken de spelregels van de arbeidsdiscipline en het overleg met de werkgevers geaccepteerd.

Laten we nu kort enkele kanttekeningen maken bij de verschillende voorwaarden die in schema 3 op een rij zijn gezet.

1. Eerste voorwaarde: een geschikte opbouw van het *productie-systeem*. De bedrijfstakken waarop het fordisme steunt zijn: de auto-industrie, de woningbouw, de sektor van de huishoudelijke apparaten. In grote lijnen gelden hiervoor de volgende voorwaarden:

- een geslaagde integratie van de verschillende fasen van de levenscyclus van de produkten (van research en development tot productie op grote schaal);
- tussen het begin van de investering en het moment waarop het projekt rendabel wordt zit een fors tijdverloop. Wil men dus gaan investeren, dan is het nodig dat de tijdshorizon waarbinnen de ondernemingen verplichtingen durven aan te gaan, lang genoeg is. Hoe onzekerder de toekomst des te korter de tijdshorizon, en des te geringer de neiging van ondernemers om te investeren;

Voorwaarden voor het functioneren van het intensieve akkumulatieregime

	goed functioneren	dysfunctioneren
1. Samenhang in het productief systeem	de verschillende productiefasen en sectoren zijn voldoende in overeenstemming met elkaar, ondersteund door een voortdurende groei van de produktiviteit	de technische vooruitgang raakt uitgeput
2. Kollektieve onderhandelingen	geplande stijging van het reële loon, afgestemd op de produktiviteitsstijging	de sociale consensus vertoont scheuren
3. Rol van de staat	toenemende staatsinterventie	crisis in de overheidsfinanciën
4. Hiërarchie in het economisch systeem	- centrum/periferie: ruilvoet gunstig voor het centrum - komplementariteit binnen het centrum tussen landen met sterke en landen met zwakke munt	- uitbuiten van hun monopoliepositie door olie-exporterende landen - neerwaartse spiraal tussen deze landen
5. Prijzen	kruipe inflatie, gunstig voor de groei	hollende inflatie en stagflatie
6. Vermogensmarkt	ondanks het dalen van de rentabiliteit slagen ondernemingen erin hun investeringen te financieren	herstel van de liquiditeit heeft bij de ondernemingen prioriteit; besparingen worden niet langer aangewend voor investeringen, die hoe dan ook sterk afnemen
7. Aanbod van arbeidskrachten	uitbreiding beroepsbevolking door toetreding vrouwen en immigranten tot de arbeidsmarkt	het blijkt moeilijk om deze groepen weer 'kwijt te raken'

— als Ford de enige zou zijn geweest die zijn werknemers goed had betaald, dan zou dat beleid heel duidelijk mislukt zijn. Wil de economische kringloop die een succesvolle verkoop van waren mogelijk maakt zich sluiten, dan vereist dit dat de 'eerste stap' (die van de aanvangsuitgaven) door genoeg ondernemingen wordt gezet;

— de ondernemingen die besluiten om te gaan investeren moeten aan de benodigde financiële middelen kunnen komen;

— beslissingen die uiteindelijk leiden tot aanbod van waren en beslissingen die leiden tot het scheppen van koopkracht voor die waren moeten qua timing tot op zekere hoogte op elkaar afgestemd worden. Ze moeten zich in een goede verhouding ten opzichte van elkaar ontwikkelen; het aanbod moet met de vraag overeenkomen, niet alleen wat betreft het soort waren maar ook wat betreft de hoeveelheden (een goede benutting van de capaciteit moet mogelijk zijn).

Hoewel over dit alles nog veel meer te zeggen valt, wil ik hier slechts onderstrepen dat achter vraag en aanbod een heel bouwwerk van beslissingen, gedrag, specifieke tijdsperioden, verplichtingen die niet meer ongedaan gemaakt kunnen worden, technische processen, enzovoorts schuil gaat, met evenzovele mogelijkheden van ontsporing.

2. Tweede voorwaarde: willen de lonen gelijk opgaan met de produktiviteit, dan moeten er instituties zijn die op dit punt de loononderhandelingen ondersteunen. Dat is het systeem van kollektieve onderhandelingen, waarbij de staat bemiddelt. De kontrakterende partijen, zowel werkgevers als loonafhankelijken, moeten hierbij formele rechten afstaan aan hogere instanties. Zo hebben ze voortaan niets meer te zeggen over de hoogte van het minimumloon en de duur van de arbeidsdag. Het arbeidskontraakt wordt in hoofdlijnen op landelijk niveau vastgelegd. Het systeem van kollektieve onderhandelingen maakt een planning van de reële loonstijging mogelijk die is afgestemd op de stijging van de arbeidsproduktiviteit opdat de toegenomen produktie op een gegeven moment ook werkelijk een afzet vindt.

3. Derde voorwaarde: de rol van de staat in de economie, die in vergelijking met eerdere perioden is toegenomen, heeft vooral betrekking op de volgende vier punten:

— het beleid ten opzichte van de beoepsbevolking; toezicht op de kollektieve onderhandelingen; organisatie van kollektieve voorzieningen voor een aantal aspecten van de reproductie van de arbeidskracht die men niet langer aan de markt wil overlaten; organisatie van en toezicht op het stelsel van sociale verzekeringen dat in de plaats is gekomen van traditionele vormen van solidariteit op het punt van het levensonderhoud van gepensioneerden en werklozen;

— monetair beleid;

- het voeren van een keynesiaanse anticyclische politiek;
- steun aan nationale ondernemingen met het oog op hun internationale concurrentiepositie en exportmogelijkheden.

Deze toegenomen verplichtingen van de staat vloeien ten dele voort uit politieke visies waarin het geloof in de noodzaak en mogelijkheid van economische politiek een rol speelt. Deels zijn ze het gevolg van beslissingen die aanvankelijk bedoeld waren om concrete problemen die op een bepaald moment speelden op te lossen, maar die stap voor stap geleid hebben tot een kumulatieve institutionele ontwikkeling.

4. Vierde voorwaarde: een specifieke hiërarchische verhouding tussen de delen van het economisch systeem: enerzijds tussen centrum en periferie (een ruilvoet ten gunste van het centrum, dat bovendien meer koopkracht heeft – men denke aan de relatieve prijzen van olieprodukten), en anderzijds binnen het centrum zelf. Een typisch voorbeeld van het laatste is de verhouding tussen West-Duitsland en Frankrijk. De BRD is gespecialiseerd in hoogwaardige produktie en heeft een sterke munt; Frankrijk is minder sterk gespecialiseerd maar heeft een groter skala aan groeimogelijkheden door haar achterstand qua industrialisatie, en heeft een munt die geregeld devalueert. De beide economieën hangen in feite samen, ze zijn komplementair (Aglietta, Orléan, Oudiz 1982).

5. Vijfde voorwaarde: een kruipende inflatie die als een soort ‘pepmiddel’ werkt, en het mogelijk maakt om planmatig met veroudering en slijtage om te gaan, zodanig dat veroudering tamelijk pijnloos door te hoge afschrijvingen wordt opgevangen (De Vroey, 1983b). Inflatie gaat altijd gepaard met herverdeling, met een verborgen inkomens- en vermogensoverdracht tussen sociale groepen. Dat is gunstig voor hetzij de economische groei (‘gedwongen besparingen’: een overdracht van gezinshuishoudingen naar bedrijven), hetzij voor de uitbreiding van kollektieve voorzieningen (‘verborgen belastingheffing’: een overdracht van huishoudingen naar de staat). Zolang de inflatie aan de lage kant blijft, lijkt er eerder sprake te zijn van een stimulerend dan van een schadelijk effect.

6. Zesde voorwaarde: een adequaat funktionerende kapitaalmarkt. Groei is het gevolg van investeringen, die gefinancierd moeten worden ofwel uit interne fondsen, ofwel door een beroep op besparingen. Zelfs als de rentabiliteit afneemt is het mogelijk dat ondernemers voldoende optimistisch blijven en bereid zijn om met in ieder geval dezelfde tijdshorizon te blijven rekenen. Maar dan moeten de besparingen wel in de juiste banen geleid worden, dat wil zeggen, naar die sectoren gaan waar geïnvesteerd wordt, en niet blijven steken in het circuit van spekulatieve, kortlopende beleggingen. De voorkeur voor liquiditeit mag niet de kop op steken.

7. Zevende voorwaarde: de knelpunten op de arbeidsmarkt moeten

minimaal blijven. De bodem wordt hier gevormd door de demografische structuur. Daarboven is het arbeidsaanbod makkelijker te beïnvloeden. De participatie van sommige sociale groepen op de arbeidsmarkt kan toenemen (vrouwen). Men kan indien nodig een beroep doen op buitenlandse werknemers (immigratie). Dat zijn de manieren geweest waardoor het arbeidsaanbod hoog genoeg bleef, en waardoor potentiële knelpunten vermeden konden worden.

De periode van naoorlogse bloei was te danken aan het feit dat *aan al deze voorwaarden tegelijkertijd voldaan was*. In theorie had het er ook anders kunnen uitzien. Maar dat was voor geen enkel punt het geval. Waar ze onderling samenhangen moet overigens onderstreept worden dat het zwaartepunt toch ligt bij de stijging van de produktiviteit. De produktiviteitsstijging brengt economische groei met zich mee, die op haar beurt voorwaarde is voor de overige kenmerken. Alleen dankzij groei kan de staat zijn taken op zich nemen zonder met oplopende tekorten gekonfronteerd te worden, kunnen de reële lonen stijgen, etcetera... Tenslotte wil ik er met nadruk op wijzen dat dit samenhangende netwerk van voorwaarden gebaseerd is op de sociale konsensus waarvan hierboven sprake was. Ze zijn onderling afhankelijk, ze versterken elkaar wederzijds, maar in een crisis geldt hetzelfde in negatieve zin: dan ondergraven ze elkaar.

4.2 De structurele crisis van het regime van intensieve accumulatie

Als men de maatschappij historisch opvat, dus als onderhevig aan veranderingen die niet ongedaan gemaakt kunnen worden, dan is het vanzelfsprekend dat geen enkel 'evenwicht' blijvend is. Een periode van bloei kan niet eeuwig voortduren. Ieder levend systeem draagt de kiemen van z'n ondergang in zich. De crisis die zo rond het midden van de jaren zeventig aan het licht trad, is in wezen het teken dat de mogelijkheden van het intensieve accumulatieregime uitgeput raken. De verschillende draden van het weefsel raken min of meer gelijktijdig versleten. Het heeft geen zin om te beweren dat wie de eerste steek laat vallen de schuld van de crisis heeft. Wel geldt dat de spanning waaraan de overige draden bloot staan, vervolgens toeneemt totdat een tweede draad knapt, etcetera... De crisis is een crisis van het gehele weefsel en kan dus niet opgelost worden door uitsluitend een afzonderlijke breuk te helen.

Grijpen we terug naar het raamwerk van de vorige paragraaf, dan blijken nu alle punten negatieve risico's en onzekerheden in zich te dragen. De crisis breekt uit wanneer al deze mogelijkheden in toenemende mate werkelijkheid worden.

1. De technologische ontwikkeling raakt uitgeput. In wat voorheen de leidende sectoren waren komt het einde van de vooruitgang in zicht. Vanaf dat moment vereist een verdere ontwikkeling een kwalitatieve

sprong naar een superieure techniek (van de lopende band naar de robots). Die overgang vereist enorm veel financiële middelen terwijl de situatie moeilijk is: een beperkte tijdshorizon, een afgenomen cash-flow en problemen bij externe financiering. Minder efficiënte bedrijven zullen moeten verdwijnen, de overblijvende ondernemingen zullen geherstructureerd moeten worden. Overigens wordt de mogelijkheid dat nieuwe branches (telekommunikatie, biotechnologie) de trekpaardfunctie overnemen nog geen werkelijkheid aangezien er nog een aantal etappes zitten tussen de ontwikkeling van een produkt en de uiteindelijke massaproductie. Het is echter wat al te simpel om te beweren dat het inzakken van de produktiviteit zoals die uit de statistieken naar voren komt, te wijten is aan een vertraging in de technische ontwikkeling. Waar het aan schort is eerder dat deze niet geoperationaliseerd wordt, hetzij door problemen bij de financiering, hetzij door diskontinuiteit in de verschillende fasen van de productie – waarover straks meer.

2. De kollektieve onderhandelingen lopen vast. Bij het begin van de crisis kunnen de arbeiders in verschillende landen nog net als voorheen loonstijgingen realiseren, terwijl de produktiviteit al begint te stagneren. Dat leidt tot een aantal problemen, met name tot een daling van de winstmarges. Wanneer dan de loonstijgingen tot stilstand komen om vervolgens geleidelijk aan over te gaan in een daling van de reële lonen, wordt het fundament waarop de consensus tussen de klassen berust, ondergraven. Kapitalisten noch werknemers zijn tevreden.

3. Het financieringstekort van de staat. De crisis in de staatsfinanciën is eerder het gevolg van de crisis in het fordisme dan andersom. Wat in de periode van bloei kon, kan nu niet meer. Maar de overheidstaken maken deel uit van de consensus, en worden dan ook gezien als verworvenheden waar men niet aan mag komen. Ook anderszins staat de staat voor een dilemma: hoe moet het financieringstekort worden teruggedrongen zonder dat de deflatie aangewakkerd wordt?

4. De hiërarchie tussen naties raakt aan het wankelen. De sterke stijging van de olieprijs leidt tot een stroom van liquide middelen vanuit het centrum naar de olie-exporterende landen, zonder dat er enige garantie is dat deze fondsen opnieuw productief aangewend worden. Overigens, als de groei uitgeput raakt, wordt de komplementariteit van economieën (zie boven) die eerst heilzaam werkte, nu een vicieuze cirkel.

5. Inflatie: van pepmiddel tot gif. Als men eenmaal in de gaten heeft dat inflatie ook herverdeling betekent, proberen sociale groepen met de meeste macht (werknemers, vrije beroepen) zich ertegen te beschermen door indexering van hun inkomen, hetzij de facto, hetzij officieel. Inflatie houdt niet langer halt bij een gewillig slachtoffer,

maar de 'hete aardappel' die inflatie in feite is, wordt van het ene naar het andere kamp doorgeschoven. Kruidende inflatie gaat over in hollende inflatie, met als gevolg dat men met meer wantrouwen tegenover het geld gaat staan. Economische kalkulatie wordt vertroebeld. Ondernemingen weten niet meer goed of ze verlies of winst maken. Nu de tendens tot 'centralisatie' plaats heeft gemaakt voor 'fraktionering' (vgl. Aglietta en Orléan, 1982) moet om het vertrouwen te herstellen het monetair beleid een andere koers inslaan.

6. *De vermogensmarkt ontspoot.* Voor ondernemingen wordt het steeds moeilijker om aan financiële middelen te komen. Hun rentabiliteit daalt in de loop van het fordisme steeds meer. De inflatie en het toenemende korte-termijndenken hebben tot gevolg dat de besparingen in mindere mate ter beschikking komen voor produktieve investeringen. Aanvankelijk worden die laatste nog gefinancierd door een beroep te doen op bankkrediet. Maar de stijgende rentevoet, de teruggang in de conjunctuur en het niet uitkomen van verwachtingen leiden ertoe dat ondernemingen zich gaan realiseren, dat hun schulden een grens bereikt hebben waarvoor hun liquiditeit wordt bedreigd. Vandaar de noodzaak om andere prioriteiten te stellen: herstel van de liquiditeitspositie komt voorop te staan. Investeringen blijven achterwege.

7. *Overschot aan arbeidskrachten.* Het is gemakkelijker om de stroom van nieuwe arbeidskrachten te vergroten, dan om het omgekeerde te realiseren. Het systeem van kollektieve onderhandelingen verhindert, of belemmert in ieder geval de terugkeer van vrouwen naar onbetaalde huishoudelijke arbeid en van immigranten naar de landen waar ze vandaan kwamen. Daarbij komt dat de demografische structuur die in de periode van bloei gunstig was, nu juist nadelig is geworden: het aandeel uitkeringstrekkenden neemt toe in verhouding tot degenen die de uitkeringen moeten opbrengen.

Het is duidelijk dat al deze punten elkaar versterken. De staatsuitgaven nemen toe op het moment dat de inkomsten afnemen. De winsten zijn laag terwijl de ondernemingen nu juist behoefte zouden hebben aan een omvangrijke cash-flow. De rentevoet is hoog terwijl deze eigenlijk investeringen zou moeten stimuleren. Wat eerst een positieve kumulatieve wisselwerking was, is nu in haar tegendeel omgeslagen.

5 Strategische perspectieven

De voorgaande analyse blijft tamelijk abstrakt. Dat geldt nog sterker voor de bespreking van mogelijke perspectieven: hier kan ik slechts enkele algemene overwegingen naar voren brengen. Dat vloeit voort uit mijn opvatting over de rol en betekenis van de economische

wetenschap. In tegenstelling tot de heersende opvatting behoort de economie mijns inziens eerder tot het terrein van de historicus dan tot dat van de praktici. Haar voorspellende waarde is uiterst gering zo niet geheel afwezig. Sterker nog, haar mogelijke bijdrage lijkt me vooral negatief: door reflectie kan men eerder op kontradikties wijzen en barrières bloot leggen die de realisering van ogenschijnlijk rationele en plausible plannen in de weg staan, dan handelingsperspektieven aan-geven.

Ik haal nu twee kwesties naar voren die volgens mij van cruciaal belang zijn: de rol die men aan de staat toedicht, en de mogelijkheid om een nieuwe sociale consensus in de sfeer van de arbeids-verhoudingen te bereiken.⁵

5.1 De grenzen aan het staatsoptreden

Zoals gezegd schrijft men soms het succes van de bloeiperiode toe aan de mogelijkheid tot *fine-tuning* die de zogenaamde keynesiaanse politiek biedt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist van regeringen wordt verwacht dat ze erin slagen een 'uitweg uit de crisis' te vinden. En inderdaad beweren partijen die streven naar de macht dat ze een dergelijk programma met succes kunnen volbrengen. Dat stuit echter op een aantal problemen, waarover ik nu enkele opmerkingen wil maken. Ik onderscheid daarbij een vijftal kwesties.

1. De macht van de staat in een markteconomie

Het is een wijdverbreid idee dat westerse economieën eigenlijk geen markteconomie meer zijn. Dat zou dan – in mijn termen – betekenen dat de hierboven beschreven fundamentele kenmerken hun over-heersende rol verloren zouden hebben. Er worden verschillende argumenten aangevoerd om die stelling te verdedigen – slechts op één daarvan zal ik hier ingaan, namelijk de stelling dat de staatsuitgaven een belangrijk deel van het nationaal produkt uitmaken. Daaruit leidt men dan af dat de staat een overheersende rol speelt in de zogenaamde 'gemengde economieën' en dus de belangrijkste drager van economische macht is.

Deze gedachtengang is volgens mij onjuist; kwantitatieve en kwalitatieve aspecten worden door elkaar gehaald. De enorme betrokkenheid van de staat kan niet verhullen dat – en dat lijkt me doorslaggevend – deze staatsinterventies kwalitatief gezien het gevolg zijn van autonome marktoperaties. Laat ik met een enkele beeldspraak verduidelijken wat ik bedoel. De staat is een soort brandweerman, een 'eerste hulp bij ongelukken', hij speelt om het in welertermen uit te drukken de rol van 'bezemwagen'. Kortom, staatsinterventies hebben vooral betrekking op het maatschappelijk opvangen van wat de markt

5. Beide punten worden onderzocht in Mistral (1983), Kregel (1982), Lipietz (1982).
verschillende recente studies: Aglietta, Orléan en Oudiz (1982), Boyer en

aan mislukkingen oplevert en op het vullen van de gaten in het stelsel van de markt. Maar als men zegt dat de staat een aanvullende of corrigerende rol speelt ten opzichte van de markt, dan geeft men toe dat het de markt is die het initiatief behoudt. En dat is precies wat ik bedoel. De spelregels voor economische handelingen blijven uiteindelijk bepaald op de manier zoals ik die hierboven beschreef. De besluitvorming over de produktie, en daarmee over de allokatie van arbeidskracht, en over de initiële uitgaven blijft voorbehouden aan de decentrale eenheden. Niet door middel van haar sekundaire kenmerken – zoals marktstructuren of het feitelijk spel van vraag en aanbod – moet de markt getypeerd worden, maar met haar essentiële kenmerken, namelijk dat beslissingen onafhankelijk van elkaar worden genomen, en dat partikuliere beslissingen zich moeten 'bewijzen' door hun geld op te brengen. In dat licht moeten we dan vaststellen, dat we in wezen nog altijd in een dergelijk model leven. De staat corrigeert, stimuleert, en dat is zijn rol. De staat heeft uiteindelijk niet werkelijk greep op de decentrale eenheden, uitgezonderd de genationaliseerde bedrijven (waarover verderop meer) en die ondernemingen die zonder overheidssteun als autonome beslissingscentra zouden verdwijnen. De decentrale eenheden zijn en blijven vrij om al dan niet te 'ondernemen' en hun kapitaal naar eigen goeddunken aan te wenden. Noch de toenemende omvang van de bedrijven noch de uitbreiding van de staatsactiviteit hebben de essentiële spelregels gewijzigd. Dat zou alleen het geval zijn als de staatsactiviteit een ander karakter zou hebben, en betrekking zou hebben op de inhoud van economische beslissingen. Ik zeg niet dat zo'n wijziging onmogelijk is – als politieke optie zou ik er voorstander van zijn – maar volgens mij heeft zich zo'n koerswijziging in het merendeel van de westerse landen nog niet voorgedaan.

Dat de spelregels nog altijd gelden blijkt overigens uit het volgende. Kijkt men verder dan de specifieke verschijningsvormen, dan moet de huidige crisis beschreven worden in termen van de fundamentele kenmerken van het systeem. Zo wordt deze crisis, net als iedere makro-krisis, gekenmerkt door een afname van de investeringen of, om het in mijn eigen termen te formuleren, door het stokken van de initiële uitgaven. Degenen die beslissen geven de voorkeur aan liquiditeit, en in hun individuele logika hebben ze daar ook alle redenen toe. Want als zij zich van de algemene trend niets zouden aantrekken en ondanks alles toch zouden investeren, dan zou de kans op mislukking erg groot zijn. De huidige crisis blijkt zo een dimensie te hebben die onlosmakelijk verbonden is met de fundamentele structuren van de markteconomie.

2. 'Voorzichtige' en 'radikale' keynesiaanse politiek

Gegeven de algemene diagnose tekenen zich de contouren van een mogelijke strategie af, te weten de 'socialisatie van de investeringen',

zoals Keynes die ooit voorstelde. Om de voorkeur voor liquiditeit ongedaan te maken en een kettingeffekt te bewerkstelligen zou het nodig zijn om initiële uitgaven op grote schaal te realiseren, hetgeen alleen de staat voor haar rekening zou kunnen nemen. Keynes' opvatting dat in dit systeem individuele uitgaven niet in staat zijn om een niveau van de effectieve vraag te garanderen dat hoog genoeg is, bracht hem ertoe om een stabilisatie van de investeringen door de staat aan te bevelen. Maar zijn plan was nogal verstrekkend (vgl. Kregel, 1982, 10). Het investeringsprogramma moest gefinancierd worden uit een speciale begroting, terwijl de gewone begroting in evenwicht moest blijven. Het zou volgens Keynes om een zeer omvangrijke investering moeten gaan: een derde tot driekwart van de totale investeringen, in de orde van grootte van 7,5% tot 20% van het netto nationaal inkomen. Men kan dat rustig een radikaal programma noemen, want zou het uitgevoerd worden dan zou dat ongetwijfeld een kwalitatieve invloed hebben op de spelregels.

Onder de vlag van keynesiaanse politiek is echter een veel gematigder politiek gevoerd. Daarbij ging het vooral om een anticyclische begrotingspolitiek, om het overnemen door de staat van de produktie van kollektieve goederen waaruit het partikulier initiatief zich had teruggetrokken of waarvan men van oordeel was dat ze beter niet in partikuliere handen kon blijven, en om het beheer van de sociale verzekeringen en het toezicht op de kollektieve onderhandelingen. Het merendeel van de beslissingen over de produktie bleef echter voorbehouden aan de partikuliere sektor. De overname van de investeringen door de staat bleef een dode letter. De zogenaamde 'keynesiaanse' politiek – het 'voorzichtige' keynesianisme – verschilt dus zeer sterk van wat Keynes zelf warm had aanbevolen. Dat brengt iemand als Kregel tot de stelling dat men op geen enkele manier kan spreken van een werkelijke mislukking van het keynesianisme, aangezien dat nooit echt in praktijk is gebracht. Waarom is dat niet gebeurd? Het antwoord ligt voor de hand: omdat men zonder kon. Een beperkte ingreep was voldoende om de ekonomie weer in het juiste spoor te brengen, om de intensieve akumulatie in de beginfase goed te laten funktionieren. Het radikale programma dat een heel wat ingrijpender breuk met het wezen van het systeem betekende, was toen niet meer nodig. Maar zou zo'n programma gegeven de strukturele krisis niet opnieuw aan de orde gesteld moeten worden? Op dit punt aangekomen moet men rekening houden met de opleving van het liberalisme.

3. De huidige opleving van het liberalisme

Het liberalisme is herrezen, en heeft het klaargespeeld een intellektuele verjongingskuur te ondergaan. Geholpen door de krisis hebben de liberale ideeën de wind opnieuw in de zeilen gekregen. Aanhangers van de liberale visie brengen een aantal argumenten naar

voren die de moeite waard zijn om hier te bespreken. Ten eerste schrijft men de crisis toe aan het staatsoptreden zelf; de interventies van de staat zouden met zich meebrengen dat het marktmechanisme te zeer aan banden wordt gelegd. Deze kritiek is niet helemaal vrij te pleiten van een zekere kwade trouw. De fiskale crisis is niet de oorzaak, maar het gevolg van de crisis. Om het opnieuw in welertermen te formuleren: een uitpuilende bezemwagen is er niet de oorzaak van dat de koers zo zwaar is, dat een aantal renners tot opgave gedwongen wordt... Maar tegelijkertijd staan de liberalen sterker dan de keynesianen voorzover deze blijven steken bij het 'voorzichtige' keynesianisme. Iedereen schijnt het er wel over eens te zijn dat de mogelijkheden daarvan uitgeput zijn. Wat voor elke andere faktor die ik hierboven besprak gold, geldt ook hier: ook de traditionele keynesiaanse politiek is niet bij machte een structurele crisis op te lossen. Ze kan geen *deus ex machina* zijn. Maar het wegvallen van het 'voorzichtige' keynesianisme, samen met het buiten beschouwing blijven van het 'radikale' keynesianisme, maakt wel dat de liberale visie gepresenteerd kan worden als de enige weg die ingeslagen kan worden.

Wat staat er nu op het spel? Voor de liberalen gaat het erom het idee uit te dragen dat de ontwikkelingen een halt toe geroepen moet worden, dat wil zeggen dat de toenemende staatsinterventie moet worden gestopt, en dat we terug moeten naar een marktmodel dat zo zuiver mogelijk is. Staatsinterventie zou dus geleid hebben tot een toenemende verwording van de markteconomie. Hierboven stelde ik dat de uitbreiding van de staatsactiviteit de spelregels van de markteconomie niet kwalitatief heeft gewijzigd. Maar het is zeker waar, dat de mogelijkheid op zich wel aanwezig is, vooral in de kontekst van een crisis waarin nieuwe institutionele vormen ontwikkeld moeten worden. Die mogelijkheid is echter voor het liberalisme niet iets positiefs, maar juist een bedreiging. Het gaat liberalen erom eenieder het gras voor de voeten weg te maaien die een kwalitatieve uitbreiding van het staatsoptreden zou willen bepleiten op grond van de contra-dikties van de structurele crisis. Daar gaat het in de kern van de zaak om, en erkend moet worden dat op het vlak van het ideologisch debat de liberale visie punten heeft geskoord. Men kan dat bijvoorbeeld afleiden uit het feit dat in de publieke opinie de staat vaak als oorzaak gezien wordt voor alle kwalen van het systeem.

De liberale visie is uiteindelijk een kwestie van geloof, namelijk dat het theoretisch model van de markt in de werkelijkheid gerealiseerd kan worden en dat dit ook wenselijk is — de voordelen die in het theoretisch model naar voren komen zouden zich ook in de werkelijkheid voordoen als men het model maar konsekvent zou

doorvoeren.⁶ Bij een dergelijk debat kunnen rationale argumenten niet de doorslag geven, al was het alleen maar omdat het liberale model slechts beoordeeld wenst te worden op de langere termijn. Elk van de partijen in het debat kan gegarandeerd de argumenten vinden om op z'n standpunt te kunnen blijven staan. Ik beperk me dus maar tot een korte kritiek op de wijze waarop de liberale visie in de huidige periode in praktijk gebracht wordt. Ze komt kort gezegd neer op een leuze, ontleend aan kanselier Schmidt: "De loonmatiging van vandaag leidt tot de winsten van morgen en tot de investeringen van overmorgen". Deze bewering kan in het geval van een economie die op de wereldmarkt een relatief sterke concurrentiepositie heeft (ik kom daar nog op terug) misschien juist zijn, maar in het algemeen is het bepaald niet waar dat de automatische verbanden die de formule suggereert zich ook werkelijk zullen voordoen.⁷ In feite is het denkbaar dat elk van de beide schakels in de keten het begeeft. Ten eerste geldt dat het loon, zoals gezegd, zowel een kostenfaktor is als een afzetmogelijkheid wordt; wat men wint in termen van winstmarges kan men in termen van opbrengsten weer verliezen. De bijdrage van Keynes had betrekking op de tweede schakel: hij wees op de onzekerheid waarmee de investeringsdaad onvermijdelijk omgeven is. De verwachtingen met betrekking tot toekomstige markten en de beperkte tijdshorizon zijn beslissend voor de investeringsbeslissingen — meer nog dan de rentabiliteit in de voorgaande periode en de interestvoet in de huidige. Het gevolg daarvan is, dat "de politiek die gericht is op winstherstel ten bate van een stimulering van de investeringen, aldus op zichzelf in tegenspraak is met een ander effect van loonmatiging: toenemend pessimisme ten aanzien van de afzetontwikkeling" (Boyer en Mistral, 1982a, 34; 1983).

4. Wat staat een radicale keynesiaanse politiek in de weg?

Het voorgaande impliceert niet dat ik een radicale keynesiaanse politiek zou bepleiten. Ik zie het eerder als mijn taak om te wijzen op de obstakels die zo'n politiek in de weg staan. Met het recente Franse experiment waarin een dergelijke weg is bewandeld in gedachten, moet op twee problemen gewezen worden:

a. de politiek van nationalisaties valt met een reeks argumenten te verdedigen die in het voorgaande betoog relatief goed passen. Ik noem er drie. Ten eerste, als de decentrale eenheden die men nationaliseert in een mikro-krisis verkeren kan men dat toeschrijven aan mismanagement en pretenderen — al dan niet terecht, daarover zullen de feiten oordelen — dat een staatstechnostruktuur het beter zou doen. Het tweede argument betreft de faktor risico. Een genationaliseerde

6. Uiteindelijk geldt natuurlijk voor elk theoretisch model dat men erin moet geloven.

7. Dat is door Boyer en Mistral geana-

lyseerd in een van de hoofdstukken die ze aan de tweede druk (1983) van hun *Accumulation, crise et inflation* hebben toegevoegd.

onderneming zou een gewaagder investeringsbeleid kunnen voeren omdat ze minder risico loopt, daar ze de steun geniet van de staat die niet failliet kan gaan. Ten derde — en dat is in mijn ogen het belangrijkste — zou het bestaan van een omvangrijke genationaliseerde sektor het mogelijk maken om in voldoende omvang een samenhangend pakket van initiële uitgaven te doen, dat ook werkelijk een sneeuwbal effect heeft. Dat neemt niet weg dat, ook al kan men aanvankelijk de konsekwenties van zo'n optreden nog niet geheel overzien, een regering door zo vanuit een authentiek keynesiaans perspectief te handelen toch de spelregels lijkt te wijzigen. Dat zal toch de nodige wolken opleveren aan de hemel die de in partikuliere handen gebleven bedrijven plegen te bestuderen voor ze zich aan een investering wagen. Wat de regering wil is dat er in veel ruimere mate initiële uitgaven worden gedaan, zonder dat zij zelf in de plaats treedt van alle marktsubjekten. Naast de genationaliseerde bedrijven blijft er een partikuliere sektor bestaan waarop de staat geen direkte invloed heeft. In het scenario waarin de staat centraal staat vormt de genationaliseerde sektor de startmotor, en moet de partikuliere sektor volgen. Lipietz (1982) heeft gewezen op de tegenstrijdigheid die hierin schuilgaat. Enerzijds kunnen de nationalisaties door de partikuliere sektor alleen maar beschouwd worden als een aanval. Anderzijds echter vraagt de staat van de partikuliere sektor om iets te doen dat deze slechts in een gunstig ondernemingsklimaat bij een onbewolkte hemel zou ondernemen. Niettemin, ondernemingen nemen hun beslissingen in het licht van hun partikuliere belangen. Als de groei in Frankrijk werkelijk weer op gang gebracht was, hadden de ondernemers wellicht hun wrok laten varen en waren ze gaan investeren. De proef op de som bleef echter uit, want de opleving waarop men gerekend had liep stuk op de zwakke internationale concurrentiepositie van de Franse ondernemingen. Bijgevolg hebben vooral de buitenlandse concurrenten geprofiteerd van de vraag die door het stimuleringsbeleid was gekreëerd.

b. Een nationalisatiebeleid maakt het land nog niet onkwetsbaar voor de internationale concurrentie. Ook dat is een grens waarop het keynesiaanse programma stuit. Zo'n programma lijkt goed te functioneren in een gesloten economie, of bij een gekoördineerd optreden van een aantal landen, bijvoorbeeld in het kader van de EEG. Beide alternatieven zijn buitengewoon lastig. Het valt niet goed in te zien hoe een land zich van de internationale handel kan afsnijden. En het tweede alternatief impliceert niet alleen de noodzaak van acceptatie van een supranationaal politiek gezag, maar ook van consensus onder de verschillende regeringen die in zo'n supranationaal lichaam samenwerken, wil een dergelijke radikaal keynesiaanse oplossing mogelijk worden. Zover is het bij lange na nog niet. Het spel van de markteconomie speelt zich op wereldschaal af, en binnen één

land kan men niet eenzijdig de spelregels wijzigen. Op wereldschaal gezien blijkt het initiatief van de Franse regering eigenlijk te vergelijken met een partikulier ondernemingsinitiatief: voor zover er inkomen uit is voortgekomen, is dat niet terechtgekomen bij de beoogde doelgroepen, maar bij de rivalen. De Franse regering moet nu dus wel andere prioriteiten stellen. Bij de nationalisaties stond aanvankelijk vooral de socialisatie van investeringen voorop; nú is het dringend noodzakelijk om een einde te maken aan die investeringsinitiatieven waarvan alleen het buitenland profiteert, en moet de concurrentiepositie van de nationale fraktie van het kapitaal verbeterd worden. De spelregels nopen tot zo'n terugschroeven van de pretenties: van een radikaal keynesiaans programma moet er overgestapt worden op een politiek gericht op concurrentiekracht.

5. Het terugvallen op de verdediging van nationale posities

Bij gebrek aan een brede consensus over een herstructurering van de spelregels op het daartoe vereiste, dat wil zeggen internationale niveau, komen alle regeringen — of ze nu liberaal dan wel voorzichtig of radikaal keynesiaans zijn — gedwongen uit bij één strategie. Het enige verschil is dat men zich in het ene geval verder verwijderd van de oorspronkelijke eigen bedoeling dan in het andere. Regeringen die aantreden als vernieuwers moeten uiteindelijk de beperkte politiek van de behoudende regeringen overnemen. Regeringen zullen zich gaan opstellen als gangmakers van het geheel van de verschillende nationale ondernemingen, dat verbrokkeld is en verscheurd door onderlinge rivaliteit. Waar ze zich vanaf dat moment op richten is in feite niet het probleem van de makro-krisis maar dat van de mikro-krisis. Voor elk van de regeringen gaat het erom, de relatieve positie van hun ondernemingen te verbeteren, de nationale mikro-voorspoed daar waar ze bestaat te versterken of anders de mikro-krisis te veranderen in een situatie van voorspoed. Op dit punt schuilt in de leuze van Schmidt iets waars. Als loonmatiging de concurrentiepositie van nationale ondernemingen verbetert zonder de afzetproblemen van diezelfde of andere nationale ondernemingen te vergroten, dan pakt ze gunstig uit. Tegelijkertijd stuiten dit soort acties snel op hun eigen grenzen. Deze strategie kan voor bepaalde landen gunstig zijn, maar niet voor alle landen tegelijkertijd, daar ze nu juist neerkomt op het afwentelen van de problemen op andere landen. *Als men terugvalt op een beleid gericht op het oplossen van een mikro-krisis, dan schiet men z'n doel voorbij, wanneer het probleem dat opgelost moet worden in feite een structurele crisis is.* Wanneer het systeem als geheel in crisis verkeert, dan kunnen niet alle landen tegelijk in mikro-voorspoed verkeren. De crisis zal dan — ongetwijfeld in een verholde vorm — voortduren, want een effectieve aanpak is onmogelijk bij gebrek aan overeenstemming op internationaal niveau over nieuwe spelregels en instituties. Elk land moet dus wel voor zichzelf opkomen ook al weet men heel goed dat er

verliezers zullen zijn en dat — zelfs als men werkelijk gelooft in de onzichtbare hand van de markt — de zaken niet zo gauw op hun pootjes terecht zullen komen.

5.2 De mogelijkheid om een nieuwe maatschappelijke consensus te bereiken

Het fordisme was gebaseerd op een consensus tussen de klassen, waarbij in ruil voor 'sociale vrede' in de bedrijven een reeks voordelen geboden werd: een reële loonstijging die massakonsumptie mogelijk maakte, uitbreiding van kollektieve voorzieningen, sociale verzekeringen, vakantiegeld en dergelijke. Daarentegen werd de arbeidsduur — de stijging van de produktiviteit in aanmerking genomen — nauwelijks verlaagd, vooral niet als men rekening houdt met de toenemende arbeidsintensiteit en de ontwikkeling van de 'wetenschappelijke organisatie van de arbeid'. Ondanks de lichte verlaging van de officiële arbeidsduur, zou de werkelijke arbeidsduur wel eens gelijk gebleven kunnen zijn, en mogelijk zelfs iets gestegen. De crisis van het systeem van intensieve accumulatie heeft deze consensus op verschillende punten ondermijnd: de reële lonen stegen niet langer en begonnen vervolgens te dalen, de kwaliteit van de kollektieve voorzieningen ging achteruit en tenslotte begon zich een duidelijke kloof af te tekenen binnen de arbeidersklasse tussen gepriviliegeerde arbeiders en arbeiders zonder gegarandeerde positie. De eersten profiteren van de verworvenheden die in de fase van groei zijn overeengekomen, de laatsten daarentegen zijn daarvan buitengesloten, vaak simpelweg als gevolg van een verschil in generatie: hun toetreding tot de arbeidsmarkt kwam pas tot stand toen de crisis al een feit was. Overigens kunnen deze werknemers met een sekundaire status zich gelukkig prijzen in vergelijking met de massa van werklozen die nog nooit werk hebben gevonden of hun baan zijn kwijt geraakt.

Hoe meer het voor de oplossing van de crisis vereist is dat er een nieuw institutioneel stelsel wordt geschapen waarbinnen het fundament voor een consensus gelegd kan worden, des te noodzakelijker is het om stil te staan bij de vraag wat het object van die consensus zou kunnen zijn. Men kan dan aan twee met elkaar verbonden doeleinden denken; deze vereisen een verandering in de prioriteitsstelling, vergeleken met de fase van het fordisme. Ten eerste kan men dan denken aan een vermindering van de lengte van de arbeidsweek in ruil voor een vermindering van het reële individuele inkomen.⁸ Om met Boyer en Mistral te spreken, gaat het daarbij om "het niet meer omzetten van een stijging van arbeidsproduktiviteit in

8. Van de verschillende studies over dit onderwerp noem ik: Closons en Defeydt (1982), het themanummer

van *Contradictions* (1983), Devillé (1982), Drèze (1981), Huijuel (1979) en Leroy (1981).

reëel loon maar in een vermindering van de arbeidstijd" (1982b, 27). Daarmee zou men twee vliegen in een klap kunnen slaan: een toename van de 'vrije tijd' (met andere woorden, van de oasen van tijd waarin men zich kan onttrekken aan de onderschikking die besloten ligt in de loonarbeid), en een herverdeling van de totale maatschappelijke arbeid over alle arbeiders (met andere woorden: de oplossing van de werkloosheid). De tweede doelstelling hangt samen met dit laatste aspect. Het gaat om het bereiken van meer eenheid in het leger van loonafhankelijken door de splitsing in twee groepen ongedaan te maken. Het is duidelijk dat dit geen revolutionaire doelstellingen zijn. Een snelle en algehele opheffing van de loonafhankelijkheid ligt niet voor de hand; het gaat erom, *daarbinnen* te streven naar aanpassingen die – voorzover men dat kan overzien – kunnen bijdragen aan een vermindering van de onderschikking en een versterking en eenwording van de loonafhankelijke klasse. Dat dit streven een beperkt en reformistisch karakter heeft, maakt het nog niet gemakkelijk uitvoerbaar. Verzet komt er zowel van vakbonden als van werkgevers en regeringen. De doelstellingen van de landelijke vakorganisaties staan vaak haaks op de verdediging van de korporatistische belangen waar de bonden op het niveau van de bedrijfstakken dikwijls voor staan. Werkgevers en regeringen hebben vooral bezwaar tegen eenzijdige stappen. Als een beslissing tot arbeidstijdverkorting geïsoleerd in één land wordt genomen, vreest men dat dit de concurrentiepositie van nationale ondernemingen alleen maar verzwakt. En zeggen dat dit probleem op supra-nationaal niveau geregeld moet worden, betekent zoveel als de zaak op de lange baan schuiven.

Uiteraard zijn de beide hierboven besproken strategieën niet de enige. Zo is bijvoorbeeld ook de hervorming van monetaire instellingen van groot belang. Maar deze studie legt één gemeenschappelijk punt bloot: de onmogelijkheid om het probleem daadwerkelijk in de kern aan te pakken, het voortdurend afdrijven in de richting van partiële en versnipperde strategieën, die weinig kans geven op een oplossing voor het geheel. De huidige verborgen crisis zal vermoedelijk dus nog wel een tijd voortduren.

Literatuur

- AGLIETTA, M., ORLEAN, A., OUDIZ, G., 1982, Politique industrielle et politique monétaire, in H. Bourguignat (red.), *Internationalisation et autonomie de décision*, Economica
- AGLIETTA, M., 1982, *Régulation et crises du capitalisme*, Calmann-Levy, 2e druk
- AGLIETTA, M., ORLEAN, A., 1982, *La violence de la monnaie*, P.U.F.

- ANDREFF, W., 1982a, Régimes d'accumulation et insertion des nations dans l'économie mondiale, in J.L. Reiffers (red.), *Economie et finances internationales*, Dunod
- ANDREFF, 1982b, *Les multinationales hors la crise*, Le Sycomore
- BENASSY, J.P., BOYER, R., GELPI, R.M., LIPIETZ, A., MISTRAL, J., MUNOZ, J., OMINAMI, C., 1977, *Approches de l'inflation. L'exemple français*, Rapport CORDES-CEPREMAP
- BOLTHO, A. (red.), 1982, *The European Economy. Growth and Crisis*, Oxford University Press
- BOYER, R., 1979, La crise actuelle. Une mise en perspective historique, *Critiques de l'économie politique*, no. 7-8
- BOYER, R., MISTRAL, J., 1982, Régulations nationales et politiques économiques dans la crise. Eléments de comparaison internationale 1974-1980, *Documents CEPREMAP*, no. 8205, herdrukt in Boyer, Mistral (1983).
- BOYER, R., MISTRAL, J., 1982, Internationalisation, technologie, rapport salarial: quelle(s) issue(s)? *Document CEPREMAP*, no. 8212, herdrukt in Boyer, Mistral (1983)
- BOYER, R., MISTRAL, J., 1983, *Accumulation, inflation et crise*, P.U.F., 2e druk
- CARTELIER, L., 1982, *Intervention de l'Etat et politique industrielle: les enjeux des nationalisations*, Université de Nice, mimeo
- CEPII, 1983, *Economie mondiale: la montée des tensions*, Economica
- CLOSON, M.-C., DEFHEYDT, Ph., 1982, La restructuration du temps de travail: le rêve et la nécessité, *Revue nouvelle*, avril 1982
- CONTRADICTIONS, 1983, *Partage du travail et restructuration du capital*, numéro spécial, no. 35
- DEVILLE, Ph., 1983, *Lutte contre le chômage et réaménagement du temps de travail*, bijdrage aan het symposium 'Progrès, croissance et emploi' Société Royale Belge d'Economie Politique, april
- DE VROEY, M., 1983a, Marchandises, société marchande, société capitaliste. Une réflexion sur quelques problèmes définitionnels fondamentaux, te verschijnen in *Cahiers d'Economie Politique*
- DE VROEY, M., 1983b, *The Double Dimension of Inflation: Price Rigidities and Excess Money*, revised version, mimeo
- DE VROEY, M., 1983c, La dérive de la théorie marxiste de la valeur. Problèmes de cohérence et de pertinence, te verschijnen in DOSTALER, G. (red.), *Théorie de la valeur et formation des prix*, Maspero
- DREZE, J., 1981, *Redistribution progressive des heures et partage du travail*, Rapport préparatoire 4ème Congrès des Economistes de Langue Française, 2e partie, CIFOP
- HUJOEL, L., 1979, La réduction de la durée du travail, *Socialisme*, no. 15
- KREGEL, J., 1982, *Budget Deficits, Economic Policy and Liquidity Preference*, mimeo
- LEROY, R., 1981, Quelles stratégies d'emploi face à la crise?, *Recherches Economiques de Louvain* 47 (1)
- LIPIETZ, A., 1979, *Crise et inflation, pourquoi?*, Maspero

- LIPIETZ, A., 1982, L'échec de la première phase. Le 'keynésianisme de gauche' à l'épreuve, *Document CEPREMAP*, no. 8219
- MAZIER, J., 1982, Growth and Crisis. A Marxist Interpretation, in BOLTHO, A. (red.)
- MISTRAL, J., 1982, La diffusion internationale de l'accumulation intensive et sa crise dans J.L. REIFFERS, *Economie et finances, internationales*, Dunod

Daan Dijk/Bert de Vries*

Borssele en Dodewaard: openhouden of sluiten?

Een politieke en economische kontroverse

In het regeerakkoord van PvdA, CDA en D'66 van september 1982 was overeengekomen, dat een studie zou worden verricht naar de gevolgen van openhouden, stilleggen c.q. sluiten van de bestaande kerncentrales. Met dit doel werd, na veel vertraging, op 17 mei 1982 de Kommissie Bestaande Kerncentrales (ook wel *kommissie-Beek*) ingesteld. Ruim een half jaar later, in januari van dit jaar, kwam het rapport van de kommissie uit.¹ In het rapport werden de sluitingskosten van de bestaande kerncentrales geraamd op 5 à 6 miljard gulden. Vrijwel onmiddellijk gaven de beide regeringspartijen CDA en VVD te kennen, met de konklusies van de kommissie in te stemmen. Van de zijde van de FNV en de milieuorganisaties kwam echter nogal wat kritiek op het rapport.

Deze kritiek betrof met name de taakopvatting en werkwijze van de kommissie-Beek. Wat de taakopvatting betreft greep de kritiek terug op het instellingsbesluit van de kommissie.² Hierin werd namelijk aan de optie 'sluiten' de voorwaarde verbonden dat dan zou moeten worden uitgegaan van vervanging van de nucleaire opwekkingscapaciteit door kolengestookt vermogen.

In kringen van de FNV en de milieuorganisaties werd de kommissie-Beek verweten dat zij zich op dit punt al te strikt aan de taakstelling heeft gehouden, zodat bij voorbaat de mogelijkheid van vervanging op basis van bijvoorbeeld gekombineerde opwekking van warmte en kracht (KWK) of windenergie werd uitgesloten. Wat betreft de werkwijze werd gewezen op de onrealistische aannames van de kommissie

131

* Beide auteurs zijn werkzaam bij de Interfakultaire Vakgroep Energie en Milieukunde (IVEM) i.o. van de Rijksuniversiteit Groningen.

1. *Rapport kommissie-Beek*, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag,

januari 1983.

2. Zie de brief d.d. 17 mei 1982 van de minister van Economische Zaken. Rapport kommissie-Beek, a.w., bijlage 1.1.